

پنجابی ادب دی صوفیانا روایت تے بابا فرید

ڈاکٹر جگبیر سنگھ*

بابا فرید پنجاب اتے بھارت دے اونہاں مہان صوفی درویشاں وچوں ہوئے ہن جنہاں نے اپنے رُوحانی سندیش اتے مٹھے شاعرانہ کلام راہیں پنجابی ادب دی صوفیانا روایت دا مڈھ بنھیا۔ اینہاں دا کلام سکھ دھرم دے مقدس گرتھ گرو گرتھ صاحب وچ درج ہے۔ گرو ارجن دیو جدوں اس مقدس گرتھ دی رچنا کر رہے سن تاں اونہاں نے ہندوستان دے اونہاں اُگے سنتاں بھگتاں اتے صوفیاں دی بانی اِکتر کیتی جنہاں نے عام لوکائی دے دکھ درد نوں محسوس کردیاں انسان دوستی اتے بھائی چارے دا پیغام دتا سی، اینہاں مہاں پُرکھاں وچ بابا فرید دا کلام وی شامل سی جنہاں نے اپنے اک شلوک وچ آکھیا ہے :

فریدا میں جانیاں دکھ مجھ کو، دکھ سبھایا جگ،
اُپے چڑھ کے دیکھیا تاں گھر گھر لبھا اگ ،

اصل وچ بابا فرید دے کلام دا گرو گرتھ صاحب وچ شامل ہونا کوئی سادھارن یاں اتفاقیا گل نہیں سی ، اس دے پچھوکڑ وچ انتر دھرم سنواد (inter-religious dialogue) دی بھاوناکم کر رہی سی، ہندوستان دی تواریخ دا لبہہ دور سبھیا چارک جاگرتی یاں ثقافتی روشن خیالی دا دور ہے جس نوں اُسارن وچ بھگتی لہر اتے صوفی لہر دا بہت وڈا رول ہے۔ جے اک پاسے بھگتی لہر نے آپسی پریم پیارا اتے بھائی چارے دا سندیش دتا تاں دوسرے پاسے صوفی لہر نے وی انسان دوستی اتے رواداری دا پیغام دتا، بھگتی لہر نے اپنے انقلابی وچاراں راہیں منوادی جاتی پر تھا تے کرم کانڈ دا کھنڈن کردیاں ہندو سماج وچ جاگرتی لیاندی اتے ویلا ویا

* سابقہ پروفیسر تے چیرمین، پنجابی و بھگ، دلی یونیورسٹی، دلی،

چھکیاں رسماں ریتاں دی غلامی توں نجات دوان دا جتن کیتا، ایسے طراں صوفی لہر نے وی حضرت محمد صاحب دے جیون، قرآن شریف دے الہامی کلام اتے حدیثاں دی تصوف دے حوالے نال نوی تشریح کردیاں وحدت الوجود دا درس دتا، صوفیاں دا لبہہ روحانی پیغام بندے اتے خدا دی بنیادی ایکتا اتے زور دندا سی، لبہہ رنی پیار یاں عشق حقیقی نوں جیون دی بنیاد سمجھدا سی،

دیکھیا جاوے تاں لبہہ دوہیں لہراں نظریاتی طور تے اکو دھراتل اتے کھلوتیاں نظر آوندیاں ہن، انہاں نے مذہبی تنگ نظری تے سوڑی سیاست دے ونڈے ہوئے ہندو مسلم بھائی چاریاں نوں اجنبیت تے بے بھروسگی دے کھول وچوں کڈھن دا بھرپور جتن کیتا، انہاں نے دوہاں بھائی چاریاں نوں اک دوسرے دے عقیدیاں دا آدر کرن، اک دوسرے دی جیون جارج نوں سمجھن، تے اک دوسرے نال گفتگو کرن لینی پیریریا، جیہڑی وقت دی سبھ توں وڈی لوڑ سی، سچ تاں لبہہ ہے کہ اپنے تے دوسرے وچکار دُری دیاں لکیراں نوں میٹن وی سوچھی تے سمجھ پیدا کرن والا لبہہ دور حتی طور تے ہندوستان دی تواریخ دا سنہری دور نیا جا سکدا ہے، دُنیا دیاں دکھ دکھ سبھیاتاواں دے ٹکراو (clash of civilizations) دی گل کرن والے موجودا دور وچ مدھ کال دی لبہہ جاگرتی لہر اج وی ساڈی رہنمائی کر سکدی ہے، ایہی کارن ہے کہ ہندوستانی عوام نے ہنگتاں اتے صوفیاں نوں اکو جہا مان ستکار دتا، اوہ ہندواں اتے مسلماناں دوہاں لپی شردھا دے پاتر سن،

پنجاب اتے ہندوستان وچ سامنے آئی اس صوفی لہر دے اُتھار نوں سمجھن لپی تصوف دی تواریخ نال جان پہچان حاصل کرنی ضروری جا پدی ہے، تپکھمی پنجاب دے پرسدھ دانشور قاغی جاوید نے اپنی کتاب پنجاب دی صوفیانا روایت وچ لکھیا اے :

" دسویں صدی وچ مسلم تصوف دی دُنیا خیالاں دی جنگ دا اکھاڑا بن گئی سی، تصوف دی مڈھلی سادگی تک گئی سی، تے اودھی تھال فلسفہ طرازی نے لے لی سی، آزاد خیالی تے پُرانی روایت توں ہٹن دے

مہاڑ اگھڑ دے پے سن، ایس لی شخصی تجربے دے حوالے نال مذہب دیاں خارجی صورتاں تے مذہبی قانون دی داخلی سچائی دی اہمیت گھٹ کرن دے جتن شروع ہو گئے سن، صوفیاں دیاں محفلاں وچ وحدت الوجود، فنا و بقا جو سر دیاں مسلیاں دا چرچا سی، جد کہ اسلامی مذہبی قانون وچ انہاں مسلیاں لی کوئی جگہ نہیں سی، کجھ ایسے صوفی وی سن جنہاں نے اپنے تجربے نوں بنیاد بنا کے مذہبی ظاہر پرستی دے خلاف بغاوت کر دتی، لہہ عمل شیخ ابو یزید بستامی توں شروع ہويا، جنہاں نے ہندو تصوف تے فلسفے توں نویں نویں خیالات لے تے اونہاں نوں مسلم تصوف وچ رواج دتا . . . پنجاہ وچ صوفیانا روایت دا آغاز سید علی جمویری توں ہوندا اے، جو حضرت داتا گنج بخش دے نال توں مشہور نیں، اونہاں دا تعلق یارھویں صدی نال اے، تے اوہ پنجاہ وغیرہ اُتے محمود غزنوی دے حملیاں دے کجھ چر مگروں افغانستان پھٹ کے پنجاہ وچ آباد ہوئے سن . . . بھاویں لہہ صوفی مسلمان حملہ آوراں دے نال ہی پنجاہ آئے سن پر اونہاں دی درویشی سوچ حملہ آوراں دی سوچ نالوں دکھری سی . . . پنجاہ وچ اونہاں نے تصوف تے تخلیقی سوچ دا جیڑا بوٹا لایا سی، اوہ ویکھدے ای ویکھدے پھلن لگ پیا، اتھوں دی مٹی اونہوں راس آئی تے لہہ دے معقول کارن وی موجود سن، پہلی گل تاں لہہ دے کہ پنجاہیاں نے تصوف نوں درمیانی راہ پاروں قبول کیتا، تصوف اونہاں دی اپنی روایت، ثقافت، ذہنی رجحان تے اسلام دے مذہبی قانون دے درمیان والی راہ دی حیثیت رکھدا سی، پنجاہ وچ صوفیانا روایت دا آغاز سید علی جمویری توں ہوندا اے، جو حضرت داتا گنج بخش دے نال توں مشہور نیں،

پنجاہ وچ تصوف دی اس لہر نوں ہور ودھیرے پھیلوان وچ بابا فرید دا رول سب توں اہم ہے، اس صوفی درویش دا پورا نال شیخ فرید دین مسعود گنج شکر سی، لہہ قابل دے بادشاہ فرخ شاہ عادل دے خاندان وچوں سن، جدوں قابل اُتے غزنی دا قبضہ ہو گیا تاں بابا فرید دے دادا قاضی شیخ شعیب اپنے پروار نوں لے کے پنجاہ وچ آوے، بابا فرید دے والد شیخ جمال دین سلیمان محمد غوری دے زمانے وچ ملتان دے قصبے کوٹھیوال دے قاضی مقرر ہوئے، اتھے ہی سن ۳۱۱، عیسوی نوں بابا فرید دا جنم ہويا، اُس ویلے لہہ قصبہ

صوبہ ملتان وچ پیندا سی،

بچپن وچ ہی بابا فرید دے والد دا انتقال ہو گیا، اس لئی اونہاں نے اپنی مڈھلی تعلیم اپنی والدہ قریشم خاتون پاسوں حاصل کیتی، بعد وچ لبہہ ملتان دے مولانا منہاجالدین دے شاگرد ہو گئے، نوجوانی دی عمر وچ ملتان دے اک مدرسے وچ تعلیم حاصل کردیاں بابا فرید دا ٹاکرا اوس ویلے دی اک نامور بزرگ ہستی نال ہويا جنہاں نے انہاں دی جیون دھارا نوں ہی تبدیل کر دتا، اس بزرگ ہستی دا ناں خواجہ قطب الدین بختیار کاکا سی جیہڑے صوفیاں دے چشتی سلسلے نال تعلق رکھدے سن، خواجہ بختیار کاکا نوجوان فرید دی عقیدت مندی تے ذہانت توں بہت متاثر ہوئے، اونہاں نے فرید نوں اپنے حلقے وچ شامل کر لیا اتے اپنی تعلیم مکمل کرن توں بعد دلی آون دا آدیش دتا، اس توں مگروں بابا فرید نے اسلامی تعلیم دے بہت سارے معروف مرازاں دی سیاحت کیتی جنہاں وچ سمرقند، بلخ اتے بخارا شامل ہن، لبہہ تعلیم حاصل کرن توں مگروں اوہ دلی چلے گئے جتھے اونوں دے مُرشد انسان دوستی تے بھائی چارے دا درس دے رہے سن، ایتھے آ کے بابا فرید نے اپنی روحانی تربیت انہاں پاسوں ہی حاصل کیتی،

کجھ چر بعد بابا فرید اپنے مُرشد دی اجازت نال موجودہ ہریانہ دے ہانسی قصبے وچ آٹکے اتے خاموشی وچ دن بتاؤن لگے، تھوڑا چر مگروں جدوں لوکاں نوں انہاں دی کمال ہستی دا گیان ہو یا تاں اوہ روحانی اگوائی لئی انہاں پاس آون لگے، خواجہ بختیار کاکا نے اپنے انتقال توں پہلاں ہی بابا فرید نوں اپنا جانشین چُن لیا سی، پر بابا فرید ویلے دے حاکماں دی کٹر مذہبی نیتی نوں پسند نہیں کردے سن اس لئی اونہاں نے دلی دی تھانویں پنجاب دی دھرتی نوں اپنا پرچار کیندر بنا ونا ٹھیک سمجھیا، ہانسی توں بعد بابا فرید پورنی پنجاب دے قصبے فریدکوٹ وچ آ گئے، جتھے ارج دی انہاں دی درگاہ موجود ہے اتے انہاں دی یاد وچ سالانہ عرس منایا جاندا

ہے، اس توں مگروں انہاں نے پچھمی پنجاب وچ دے قصبہ اجودھن (موجودہ پاکپٹن) نوں اپنا پکا ٹکانہ بنا لیا، اس تھاں تے ہزاراں لوکی آپ دے مُرید بن گئے اتے پنجاب تصوف دا بہت وڈا مرکز بن گیا، لوکی انہاں نال تصوف تے رَحانی مسلیاں بارے وچار وٹاندر کرن اتے سکھیا حاصل کرن آوندے اتے انہاں دے نگھے سُبھا توں بہت مُتاثر ہندے،

بابا فرید دے ہرمن پیارے ہون دا کارن سی انہاں دی نمرتا تے مٹھاس بھری شخصیت، شاید ایسے لئی انہاں دا ناں فرید دین گنج شکر پے گیا، اک پرسدھ لیکھک حضرت کرمانی نے اپنی کتاب سیر مل اولیا وچ بابا فرید نوں پیراں دا پیر آکھیا ہے جو انہاں دی مہانتا دل ہی اشارہ ہے، پنجابیاں دے لاشعور وچ بابا فرید دی مہانتا دا عقس اک مہان صوفی سنت، اک آدریوگ بزرگ، یاں بابے دے روپ وچ دسیا ہویا ہے،

اک داری معارف دے کسے مُتلاشی نے اپنی سمجھ موجب بابا فرید نوں چار سوال کیتے جنہاں دے رمز بھرے جواباں وچ انہاں دی دانشمندی جھلکدی ہے، انہاں سوالاں جواباں دا سلسلہ اس طراں ہے :

سوال ۱، سبھ نالوں سیانا کون ہے -

جواب، جیہڑا گناہ توں دُور رہندا ہے،

سوال ۲، سبھ توں عقلمند کون ہے -

جواب، جیہڑا کسے وی حالت وچ ڈولدا نہیں

سوال ۳، سبھ توں آزاد کیہڑا ہے -

جواب، جیہڑا صبر سنٹیکھ دا جیون جیوندا ہے

سوال ۴، سبھ توں ضرور تمند کون ہے -

جواب، جیہڑا عمل نہیں کردا،

پنجابی ادب دی صوفیانا روایت دا مڈھ پنھن والے اس مہان صوفی درویش دی وفات ۱۲۶۵ عیسوی نوں پاکپٹن وچ ہوئی، انہاں نے اپنی زندگی وچ ہی خواجہ نظام الدین نوں اپنا جانشین تھاپ دتا، اس طراں انہاں دی روحانی وراثت اگے تڑدی رہی،

بابا فرید دے جیون اتے اونہاں دی شخصیت نال جان پچھان حاصل کرن توں بعد اسیں اونہاں دے کلام ول پرتدے ہاں، بابا فرید عربی تے فارسی دے عالم سن تے اوہ فارسی عالماں نال وچار وٹاندر وی کردے رہندے سن، اس لی اوناں کجھ بچن تے اُپدیش فارسی کتاباں وچ ملدے ہن، مثال وجوں انہاں دے شکرورد خواجہ نظام الدین اولیا دی کتاب راحت اُل قلوب تے انہاں دے صاحبزادے شاہ بدر دیوان دی کتاب سراج اُل اولیا دیکھیاں جا سکدیاں ہن، ایسے طراں انہاں دی سمپادت edit کیتی ہوئی اک کتاب فواید اُل سالکین ہے جس وچ انہاں نے اپنے مُرشد خواجہ بختیار کاکلی دے انمول بچن لکھے ہن، پر بابا فرید نے اپنے مت دے پرچار لی لوک بولی نوں اپنایا تے ایسے وچ ہی اپنا روہانی کلام پیش کیتا ہے، اونہاں دا لہہ کلام شیداں تے شلوکاں دے روپ وچ ہے جیہڑا گروگرتھ صاحب وچ شامل ہے،

بابا فرید دے کلام دی بنیادی خاصیت لہہ ہے کہ اس وچ شریعت تے طریقت دا انوکھا سُمیل دکھائی دندا ہے، بھاویں اوہ بندے تے خدا دی رُحانی ایکتا تے عشق حقیقی دے صوفیانا تصور نوں پروان کردے ہن پر شریعت دے قانون وچ وی اونہاں دی عقیدت ہے، اونہاں دے شیداں تے شلوکاں وچ ایسے گل دا اظہار ملدا ہے، مثال وجوں کجھ سطراں پیش ہن:

دِلوں محبت جن سبھی سچیا، جن من ہور گھ ہور سے کانڈھے کچیا
رتے عشق خدائے رنگ دیدار کے، وسریا جن نام تے بھوئے بھارتھیے،
فریدا بے نمازہ کُتیا لہہ نامہلی ریت،

کدے چل نہ آیوں پنجے وخت مسیت،

فریدا جنگل جنگل کیا بھویں ون کنڈا موڑیں ہی،

وسی رب ہیا لے جنگل کیا ڈھونڈے ہی،

بابا فرید دے کلام وچ انسانی وجود تے دسدے جہان دے فانی ہون دی گل بڑے اگھڑویں ڈنگ

نال کیتی گئی ہے، پر جدوں اسیں جہان فانی دے اس شاعرانا اظہار نوں دھیان نال پڑھدے ہاں تاں انہاں وچ

کے قسم دی نر اشا دا سنیہا نہیں دتا گیا سگوں وقت رہندیاں جیون دی سار تھکتا significance نوں پہچانن دا

اُپدیش دتا گیا ہے،

شیخ حیاتی جگ نہ کوئی تھر رہا، جس آسن ہم بیٹھے کیتے بیس گیا،

فریدا میں بھولاوا پگ دا مت میلی ہوئے جائے،

گہلا روہ نہ جانہی سر بھی مٹی کھائے،

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اُسا رہندے بھی گئے،

کوڑا سودا کر گئے گوریں آئے پے،

جے جانا مر جائے گھم نہ آئے، جھوٹھی دُنیا لگ نہ آپ و نچھایے،

اس طراں جیون دی سوچھی نال بھریاں ہویاں انہاں سطران وچ اس گل دی چیتاونی وی دتی گئی ہے

کہ انسان نوں اپنی حیاتی رہندیاں نیکی تے سچ دے رستے تے تڑنا چاہیدا ہے، اس قسم دا احساس بندے نوں

بہر طراں دی غلامی دے خلاف ڈٹ جان دی پریرنا جگاوند ہے، بابا فرید آکھدے ہن :

فریدا بار پرا لے بیسنا سائیں مجھے نہ دیہہ،

جے تو ایویں رکھی تاں جیو سریرو لیہی،

بابا فرید دے کلام دا میری گن اس دا اخلاقی نظریہ ہے، اوہ بندے نوں دانش مندی تے عقل راہیں

نیکی دی راہ تَرَن دا اُپدیش دندے ہن،

فریدا جے توں عقل لطیف، کالے لکھ نہ لیکھ

آپنڑے گریوان میں سر نیواں کر دیکھ،

اس اخلاقی نظریہ دی خاصیت لبہہ ہے کہ بندہ خُد اپنی ضمیر دے سامہنے جواب دیہہ ہے، اُس نوں نیکی

دا رستہ لبھن لئی کسے گرتھ نوں واچن دی لوڑ نہیں سگوں لبہہ رستہ اُس نوں اپنے اندروں ہی ملنا ہے، گل

صرف اپنے دل وچ جھاتی مارن دی ہے، اونہاں دا لبہہ فلسفہ مہاتما گاندھی دے اہنسا واد نال میل کھاندا ہے،

مثال وجوں اس کلام دیاں بیٹھ لکھیاں سطران دیکھیاں جا سکدیاں ہن :

فریدا جو تیں مارن نکلیاں تنناں نہ ماریں گھم، آپنڑے گھر جائے پیر تنناں دے چُم،

فریدا بُرے دا بھلا کر غصہ من نہ ہنڈھاے، دیہی روگ نہ لگئی پلے سھ گھ پائے،

ضمیر دی آواز نوں سُننا تے اہنسا دے راہ تَرَناکوی سوکھی گل نہیں پر اج دی دُنیا نوں پریم پیار دا

سُنہیا دین لئی ایسے قسم دی اخلاقی جُرت لوڑ بندی ہے، سچے طور تے اسیں آکھ سکدے ہاں کہ بابا فرید بھرت

اتے پاکستان دی سانبھی رُوحانی وراثت دے پرتیک ہن، اونہاں دا کلام اج دی دُنیا نوں سچ اتے نیکی دی راہ

دکھاوندا ہے، لبہہ تصوف دے فلسفے راہیں بندے نوں اپنے دل وچ وسدے رب دا دیدار کرن تے عالمگیر

محبت دے راہ تَرَن دی پر برنا دندا ہے، ایسے لئی بابا فرید نے فرمایا ہے :

دلوں محبت جن سے ای سچیا، جن من ہو رگھ ہو ر سے کانڈھے کچیا،